

SZELE BÁLINT

A szó hatalma

Illyés Gyula műfordításai

A műfordítói pályakép áttekintése

Illyés Gyula rendkívül elismert, szerteágazó és sok tekintetben ellentmondásos életműve eltakarja, látszólag eljelentékteleníti a műfordító Illyést. Míg Babitsot Dante, Szabó Lőrincet a *Szonettek*, Vas Istvánt a *III. Richárd* fordítójaként emlegetjük, Illyés Gyula nevének említésekor elsősorban nem műfordításai jelennek meg gondolatainkban. Ennek oka azonban nem a műfordítások gyengébb minősége vagy kisebb terjedelme, sokkal inkább Illyés roppant eredeti életműve – s azt kiegészítve az alkotói és a fordítói életmű szerves kapcsolata –, amely egyrészt megtermékenyíti a műfordítót, másrészt ihleteteket kap a fordított művektől, s harmadrészt jelentőségével kezességet vállal a műfordításokért is. A műfordító Illyés irodalmi jelenlétét tovább gyengíti az, hogy nem írt tanulmányokat, esszéket fordításairól. Sokat fordított, de nem beszélt róla, s interjúiban is szinte alig említette meg a műfordítást, amely ezáltal is jóval kevesebb figyelmet kapott.¹ Érdekes tény, hogy műfordításairól, műfordítás-antológiáiról alig-alig írtak kritikákat, tanulmányokat – eredeti műveiről sokkal több és terjedelmesebb írás született.

Illyés nem tartozott azok közé, akik huzamosabb ideig nem publikálhattak; csak 1956 után volt egy periódus, amikor hallgatott. De a nehéz időkben is, ahogy Földes Anna fogalmazott, „a dialógust mindig fenntartotta az őt támadva is tisztelő, bírálattal is csábító kultúrpolitikával”.² Illyésnél a műfordítás – Szabó Lőrincchez hasonlóan – nemcsak kényszerű, de önként, élvezettel, programszerűen vállalt tevékenység is volt. Első cikkeit, ismertetéseit és fordításait 1923–1925-ben közölték a Bécsben szerkesztett *Ék és Ma* című folyóiratok, s innentől kezdve folyamatosan fordított. Sokszor

többet is, mint szeretett volna. 1937-ben a *Népszava* kérdésére mogorván a következőt válaszolta: „fordítok, kenyeret kell keresnem: ilyen elfoglaltság közben sosem szokott nyugalmam, időm és főleg kedvem maradni, hogy irodalommal foglalkozzam”.³

Molière vígjátékai közül a *Don Juan* volt az első, majd 1945 után számos más Molière-művet is lefordított (*A fősvény, Dandin György, Kényeskedők, Képzelt beteg, Tudós nők*). A versek és színdarabok mellett rengeteg francia prózát is fordított: több huszadik századi író műveit is átültette, így Duhamel *Naplóját* (1940), Eugène Dabit *Külvárosi szálloda* (1958), valamint Montherlant *Agglegények* (1974) című regényét. Fokozott vonzalmat érzett Jean Giono világa iránt; lírai hangú, nyers-népi, latin-os-pogány elemekkel átszótt korai regényeinek első számú hazai népszerűsítője volt. 1939 és 1944 között öt könyvét ültette át magyarra: (*Zeng a világ, Valaki a hegyekből, Örömmel élni, Sarjú, Magasban*).

1942-ben jelent meg a francia költészet értékei előtti tiszteletadásként *A francia irodalom kincsháza*, melyet Illyés szerkesztett, s az előszót is ő írta a kötethez; munkájában Szabó Lőrinc és Cs. Szabó László segítette, de „a munka dandárja az enyém” volt – mondta egy interjújában.⁴ A kötet bátor kiállítás volt a nácik által megszállt Franciaország mellett. Illyés részt vett a háború utáni politikai életben is, s még 1952-53-ban is írt, elsősorban drámákat. 1956-tól 1961-ig nem publikált, csak a *Kínai szelence* című fordításantológia jelent meg ekkortájt (1958). Illyés műfordításai túlnyomórészt francia művek átültetései, de kisebb mértékben jelen van a német és az angol költészet is; Illyés emellett latinból és oroszból fordított, hiszen mindkét nyelvet elég jól ismerte. „Latinul átlag háromévente újra megtanulok” – mondta egy interjújában,⁵ s hasonlóképpen számolt be arról is, hogy nyelvleckéket vett Gellért Oszkár öccsétől, melyeknek során „borzalmas konyha-oroszságot sajátítottam el”.⁶ Ez azonban arra elég volt, hogy az írott orosz költői nyelvet megértse. A szovjet költők fordítása némi kényszerű róhatott Illyésre, legalábbis izzadságszagú az a nyilatkozat, amit erről E. Fehér Pálnak adott: „hasznos volt ez a munka mint kenyérkereset is, hiszen volt egy idő, amikor rákényszerültünk erre. Emellett azonban akartunk is fordítani, meg akartunk ismerkedni a szovjet költészettel”.⁷

Illyés Gyula nevével szinte minden magyar versantológiában találkozhatunk: fordítóként szerepel a Supervielle, Alfred de Musset, Aragon, Jammes, Villon, Apollinaire, Rousselot, Éluard, Michaux, Jeszenyin, Burns, valamint a kínai költők verseit bemutató antológiákban, emellett ő jegyezte Ben Jonson: *Volpone*-jának fordítását is (1966), illetve az 1955-ös új összkiadás számára átjavította Shakespeare *Coriolanus* című drámáját, ami szintén műfordítói munka volt (tanulmányunkban erre a szövegjavításra is kitérünk).

Műfordítói elvek

Illyés műfordítói ars poeticájában a műfordítás a legnemzetibb ügy. Nemzeti a szó hagyományos értelmében, és azért is, mert csak és kizárólag a mi ügyünk, nem más nemzeté. *Helyünk a világirodalomban* című esszéjében Illyés számot vet azzal, hogy „a műfordítás a kis lélekszámú és szerény irodalmi múltú népek ügye”.⁸ Illyés tisztában volt azzal, hogy a magyar fordítás hagyománya hosszú idő alatt, rengeteg munkával alakult ki, s ennek a folyamatnak ő is részese; ha a világ nem érdeklődik a magyar irodalom iránt, akkor nekünk lehet és kell belépni a világirodalomba, mégpedig úgy, hogy továbbra is lankadatlanul fordítunk, „mert így tudunk csak valami többet, valami eredetit mondani”.⁹ A műfordítás nála tehát teremtő költői folyamat és odaadó művészi szolgálat egyszerre, melyet egy allegorikus képben úgy ír le, hogy „az obsitos szétdarabolja a sorvadó lányt, aztán összerakja, s az százsorta szebben lép le az ágyról.” „A méltó fordítás is így készül, bátorsággal és varázsló képességgel”.¹⁰ Ehhez hozzátette még, hogy a műfordításhoz azt a nyelvet kell a „legfinomabb rezzenetéig” ismernünk, amelyre fordítunk. Talán ezért sem okozott gondot neki, ha egyes verseket az eredeti szöveg pontos ismerete nélkül, nyersfordításból vagy közvetítő nyelven keresztül kellett lefordítania.

Ugyanakkor a műfordításnak egy másik aspektusára is fogékony volt; Baudelaire kapcsán jegyezte meg, hogy a fordítás „nemes verseny”.¹¹ Szívesen kelt birokra más műfordítókkal, és örömet lelte abban, ha híres (vagy éppen lefordíthatatlannak tartott) versek saját változatát elkészíthette. Az egyik ilyen Goethe híres verse, amelyet *A vándor esti dala* címen tett közzé.

Fönn a hegycsúcs mind már
a csöndé;
lenn egy lomb se himbál
többé –
egy pici nesz –
elhallgat a fán a madárka.
Várj, nincs sok hátra.
Te is pihensz.

Illyés korai fordításaira a nyugatosok kísérletező kedve is hatással volt,¹² a modern műfordítás második hulláma azonban már más fordításkeresőt és mennyiségi követelményeket állított a műfordítók elé, s ehhez kiépített egy nyelvi-filológiai segítő-ellenőrző hálózatot is. Az 1950-es évektől

kezdve a fordítás tartalmi és formai hűsége vált a legfontosabb szemponttá: a műfordítás ekkortól nem kísérletezés, hanem ismeretterjesztő szolgálat volt.¹³ Ezt a követelményt ismerve Illyés Gyula szívesen látogatott el „még földérintetlen vagy kevésbé ismert területekre”.¹⁴

Kínai szelence

E kísérletező kedv gyümölcse a *Kínai szelence* című, mintegy 170 oldalas illusztrált kötetecske, amely a kínai költészet egy szeletét mutatja meg a magyar olvasónak. A kínai származású francia költőnő, Patricia Guillermaz gyűjteménye¹⁵ nyomán érezte úgy Illyés, hogy átülteti magyarra a kínai verseket.¹⁶ Illyés jól tudta, hogy a kínai költészet alig hasonlítható az európaihoz: a kínai versek mindegyikében az egész kínai műveltség jelen van, a vers maga tele van jelképekkel és tömörítő kihagyásokkal.¹⁷ Előszavában megemlíti a „rövid szavú kínai nyelv párjanincs tömörségét” is.¹⁸ Hogy miről van itt szó, azonnal megértjük, ha megnézzük a lenti ábrát, amely a híres *Csendes éj* című vers eredetijét mutatja be.¹⁹ A vers az egyik leghíresebb kínai négysoros, minden kínai fejből tudja, a honvágy egyik szép megfogalmazása:

静夜思	Jìng Yè Sī
床前明月光	Chuáng qián míng yuè guāng
疑是地上霜	Yí shì dì shàng shuāng
举头望明月	Jǔ tóu wàng míng yuè
低头思故乡	Dī tóu sī gù xiāng

Azonnal láthatjuk, hogy a formahű fordítás itt lehetetlen: ahogy Rónay György írta, az európai embernek ehhez a költészethez egyszerűen nincs kulcsa, ezt „nem lehet visszaadni”.²⁰ Salát Gergely sinológus elmondása szerint a kínaiban nincsenek toldalékok, a szófajok határai elmosódnak, az egyes szavak pontos szerepe a mondatban elfoglalt helyüktől, szövegkörnyezetüktől függ. A fenti vers eredetijében – és a kínai versek többségében – nem szerepel az „én” személyes névmás, a versek személytelenek. Nyugati hagyomány, hogy a nyelvileg nem jelzett alanyt egyes szám első személynek fordítjuk, noha ez valójában félreviszi a verset. Formailag a fenti vers az ún. „megtört mondat”

(csüe-csü) típusba tartozik, amelynek szigorú szabálya vannak: a sorok száma 4; az egy sorban lévő szótagok száma vagy 5, vagy 7; a rímképlet vagy aaxa vagy xaxa. A bemutatott vers sorai öt szótagosak (gyakorlatilag: ötszavasak), a rímképlete aaxa. A kínai jelek angolul a következő szavaknak felelnek meg²¹ (mellette a hozzávetőleges magyar fordítás, melyet Salát Gergely az eredeti kínaiból készített):

Silent / night / think	Csönd(es) / éjszaka / gondol(at)
Bed / before / bright / moon / shine	Ágy / előtt / fény(es) / hold / fény
Think / be / ground / on / frost	Mintha / van / föld / rajta / dér
Raise / head / view / bright / moon	Felemel / fej / néz / fény(es) / hold
Lower / head / think / old / home	Lehajt / fej / gondol / régi / otthon/ falu

Ebből az információból verset alkotni: ehhez valóban bátorság és teremtő erő kell. Illyés Gyula változatában egy sajátosan nyugodt hangulatú, ám meglehetősen bizarr képvilágú vers áll elénk. Illyés eléggé áthangolta a vers tartalmát:

Holdfény a földön: ezüst pocsoya,
a talaja meg fehér kocsonya.
A holdra nézek, majd fejem leejtve
rád gondolok, kiskorom otthona. (Illyés)

A „fehér kocsonya” kifejezés mintha a semmiből került volna a versbe, de ha elolvassuk a vers francia átíratát, azonnal megértjük, honnan érkezett a versbe a félrefordítás:

Devant mon lit, la lune jette une clarté très vive;
Je doute un moment si ce n'est point la gelée blanche qui brille sur
le sol.
Je lève la tête, je contemple la lune brillante;
Je baisse la tête et je pense à mon pays.²²

A *gelée blanche* a tettes, amely zúzmarát, deret jelent; Illyés azonban szó szerint, fehér zselének, kocsonyának vette, így került a versbe a kocsonya

meg a pocsolya. A vers valójában egy utazóról vagy száműzöttről szól, aki hirtelen felébred éjjel, és a holdfényt dérnek nézi, vagyis a reggelre, az elutazás pillanatára (esetleg a szabad ég alatt töltött éjszakákra) gondol, s a holdról újra a földre fordítva tekintetét, szomorúan gondol a helyre, melyet elhagyott. Szabó Lőrinc változata sokkal pontosabb:

Káprázva ébrednek. Idegen ágy.
Fehér hó lepi szobám padlatát.
Felnézek – a hold vakítva ragyog.
Fejem lecsügged – hazagondolok. (Szabó Lőrinc)

Weöres Sándor „fordítása” csak impresszió, amely inkább hasonlít romantikus európai költeményre, mint bármiféle szomorú kínai versre. Éppen a vers lényege marad ki belőle, a fordító a nyugalmat idegességre, a mozdulatlanságot mozgalmasságra cseréli le:

Ágyam lábánál fehér ragyogás:
lehet, hogy nyáron itt a hófúvás?
Fölemelkedek, nézem-figyelem:
ágyamhoz ér a holdfény-villogás. (Weöres)

Illyés Gyula kínai fordításait a kritika nem sok megértéssel fogadta – jellemzően a fordítások és a bevezető pontatlanságát rótták fel, és kevés értéket találtak a kis versekben. „Illyés Gyula, sajnos, szintén a Kosztolányi Dezső-féle úton indult el, amikor megtöltötte a kínai szelencét” – írta Sós Endre, hozzátéve, hogy „a behatolás a kínai költészet évezredes lényegébe természetesen nem is sikerülhetett” egyiküknek sem.²³ Sós megállapítja, hogy a versek nem is annyira fordítások, hanem „Illyés Gyula magyar versei a kínai versekről” – sokszor úgy fordít, mintha eredeti verset vagy „magyar népdalt” írna.²⁴ Hozzáteszi még, hogy Illyés a kínai jelképeket jól vagy rosszul megfejtő francia antológiából fordított²⁵ – ezzel ellentétes Csongor Barnabás véleménye, aki szerint a francia próza „jó és pontos”.²⁶

Illyés Gyula felfigyelt arra, hogy a kínai verseknek jellegzetes jelképrendszere, sajátos nyelve van, s ez nagyon sokszor valóban hasonlít a magyar népdalok jellegzetes elemeire, pl. a természeti képek esetében. Po Csü Ji *Részegség meg az őszi levél* című verse egy egész életet foglal össze négy sorban a kínai jelképrendszer segítségével.

A szél az őszi fák csúcsán barangol.
 Az öreg meg a borának beszél.
 Arca akár a dércsípte levél.
 Nem ez volt a színe tavaszkor!

Ezek a versek csak a maguk teljességében érthetőek meg a nagyfokú „valóságra való koncentráltság” és a versek „pontossága, gyalogjáró realizmusa”²⁷ miatt; a nyelvi egyszerűség és a szimbólumok gazdagsága együtt adja a vers értelmét. „Illyés megpróbálja a maguk mívoltában adni vissza ezeket a különös kis költeményeket” – írta elnézően Rónay György.²⁸ Szerinte Illyés fordítása „kopárabb, idegenebb, szürkébb – realistább”, mint mondjuk Kosztolányié, s ezzel közelebb áll az eredetihez.²⁹

Csongor Barnabás egész kis tanulmányt szentelt Illyés Gyula kínai fordításainak – ebben nem is annyira Illyés fordításait, mint a kötet előszavát kritizálja. Hosszan ír Illyés tárgyi tévedéseiről, általánosításairól, ám meg is jegyzi, hogy Illyés főleg abban hibás, hogy rabul ejtették a Kínával kapcsolatos téveszmék. Az előszó „teljeséggel méltatlan Illyés Gyulához” – írja.³⁰ Csongor is rámutat, hogy a kínai verseket csak igen sok bonyolult szabály alapos ismeretével lehet megérteni, s dicsérőleg jegyzi meg, hogy „a kínai eredeti formai egyhangúságát a fordítások változatosabbnál változatosabb, új és új formákkal törik meg” – ez a kísérletezés Csongor szerint „értékes irányzat”.³¹ A tanulmány szerzője hiányolja a kötetből a modern kínai irodalmat, már csak azért is – mint írja – mert a kínai verseket 1945 óta filológusok elemzik a fordítók számára.³² Illyés inkább a számára oly kedves francia nyelvre támaszkodott.

Nyitott ajtók

1963-ban jelent meg először a *Nyitott ajtók*, Illyés összefoglaló műfordítás-antológiája, amely Európa nemzeteinek költészete mellett a kínai és japán költészet válogatott darabjait is tartalmazza. A kötetben a klasszikus római költeményektől a francia középkori költőkön át eljutunk a modern költészetig Európa minden tájáról (de főleg mégiscsak Franciaországból), s a kínai-japán fordításokat követik a finnugor népköltészet darabjai. Az első kötet mintegy 250, a második 380 verset tartalmaz. Illyés grandiózus munkája mennyiségileg és minőségileg is a magyar műfordítás első vonalába tartozik, s ezt a korabeli kritikák is megerősítik.

Rónay György elsősorban a versek varázslatos nyelvi gazdagságát emeli ki: a nyelv szellemi, lelki gazdagsága adja meg a fordítások erejét.³³ Illyést

szerinte nyelvi stílusának jellegzetes magyarossága jellemzi, Illyés teremt a nyelvet, nemcsak kész elemeket használ, hanem „a mai köznyelvnél és a mai irodalmi nyelvénél sűrűbb, mélyebb, gazdagabb nyelvi rétegben dolgozik, bővebb, elemibb, izmosabb nyelvi anyagból teremt, és tágasabb, ősibben friss, tevékenyebb nyelvi szemlélettel rendelkezik” – írta Rónay.³⁴ Ritka kivétel, amikor kedvetlen perceiben beéri mesterségbeli fogásokkal, irodalmias megoldásokkal – teszi hozzá.³⁵ Rónay szerint Illyés a maga képére formálja a verseket, „szemléletesség, mozgalmasság, fogalmazás helyett inkább ábrázolás, »logikus« közlés helyett inkább kép, metafora” áll a versben.³⁶

Az újraformálás eredménye, hogy a verseket úgy lehet olvasni, mintha eredeti költemények volnának. „Nem a szokványos és lötyögős műfordítói egyenruhában mutatkoznak, szépségük nem kölcsönfény halvány pislákolása, és ami a legfőbb, nyelvük anyaga nem szótárízű, langy szirup, hanem tüzes szeszek villogó párlata. Magyar versek” – írta elismerően Lukácsy Sándor.³⁷ Illyés műfordítás közben is magyarul beszél, teszi hozzá, s leginkább akkor remekel, amikor az eredeti vers közel áll az ő költői világához, „ezért is fedezte fel a középkori francia költészetet magának” – mondja Lukácsy.³⁸

A gyűjteménynek jelentős részét képezik még az angolszász (Burns, Yeats, Whitman) és a spanyol ajkú költők, s jelentősek a klasszikus római, valamint a szovjet és a kelet-európai fordítások is. A klasszikus versek fordításait Lator László elemezte egy rövid tanulmányban. Lator részletesen beszámol a műfordító Illyés tökéletes nyelvi és költői biztonságáról, arról, ahogy a költő ráérez a versek lényegére anélkül, hogy beleesne „a latin szerkezetek csapdájába”.³⁹ Illyés mindig megtalálja az egyenértékű magyar formákat, magyar mondatai „magától értetődő természetességgel bomlanak ki” – írja Lator.⁴⁰ Az ókori vers azonban idegenségből is megőriz valamennyit, mivel – ahogy Lator írja – Illyés „az idegen verset a magyar közeg fénytörésébe helyezi”.⁴¹ Ezt az archaizáló távolítást „művelt, finom, váratlan szórendekkel”,⁴² éri el Illyés, aki a szokatlan latin verssorokat is nyelvi eszközökkel jelzi magyar fordításaiban. A fordító minden stílusrétet átment, a természetet, a köznapit, a szokatlant, sőt – Lator szavaival – a „keresetten nemeset” is, miközben megtartja, de lazítja, oldja a versformát.

A műfordításkötet egy részét Illyés az orosz és szovjet irodalom bemutatásának szenteli. Puskin, Majakovszkij, Lermontov, Jevtusenko és Paszternak verseit említhetjük elsősorban. Illyés emellett néhány orosz prózakötethez is hozzájárult (pl. Leonyid Szolovjov *Csendháborító* című művének verseit ő fordította 1978-ban). Lermontov fordításához Illyés Trócsányi Zoltán segítségét kérte; a segítség nagy szerepet játszott abban, hogy – ahogy Illés írta – „azt éreztem, rátaláltam Lermontov hangjára”.⁴³

Jevtusenko bővülő impresszionisztikus képalkotása Illyés hangján

természetesen szólalt meg magyarul, s Paszternak modern lírájához is jobban illett Illyés úgynevezett latinus szórendje, mert a ritmus fölött a gondolat uralmát segítette, nem engedte az olvasót belefeledkezni a dallamba – írja Kenyeres Zoltán.⁴⁴ Példája ennek a *Szél* című vers, amely szépen mutatja be Illyés mondatszövését:

Meghaltam én már, de te élsz.
Szél himbálja – míg sírva felnyög –
a faházat, a fenyveserdőt,
de nem külön, – de minden szálat
egyszerre! [...]

Gyötrött, küzdelmes versmondatok ezek – írja Rónay⁴⁵ – pontosan ezért hagyják, hogy a vers alakítsa őket, egyenként születnek, nem a műfordítói fegyvertár kész elemei – pontosan ezért tudják jól visszaadni a versek saját harcát, őrlődését, s ez nem csak Paszternak esetében igaz. Illyés műfordításait a tiszta beszéd közvetlensége, a hangulatok felszabadítása jellemzi, s Fodor egy érdekes példával bizonyítja – ez is Paszternaktól való –, hogy Illyés Gyula mennyire ráérez a versekre:

Szemerkélt, felhők kergetőztek,
de rezzent még a fű alig,
csak a por nyelte az esőnek
vasas orvosság-csöppjeit. (*Fülledt éj*)

A furcsa helyzetben álló „alig”, és a szokatlan asszociációkat keltő „vasas”⁴⁶ döbbenetesen összesűrítve állítja elénk a vers hangulati-intellektuális mondanivalóját. Elemi erővel sújt le ez a szó, szinte belehasít a versbe, s mégis megtalálja benne a helyét, beleillik.

Műfordítói gyakorlat – elemzések

A Jammes verseit maga is kitűnően fordító Nemes Nagy Ágnes egyik tanulmányában⁴⁷ hosszasan fejtegeti, hogy miért olyan kiválóak Illyés műfordításai. Szerinte a hatalmas szókincs és a kiváló mondatérzék mellett a találó és bátor szóválasztás az, ami rendkívüli többletet ad Illyés fordításainak. A *Mi is a boldogság?* című verset idézi:

Mi is a boldogság? csak egy kék völgy talán,
hol hajdanán – ihol harminc éve! – nyulásztam.

A versben a voici-nek megfelelő magyaros-népies „ihol” és a rendkívül kifejező „nyulásztam” az a többlet, amelyre Nemes Nagy Ágnes felhívja a figyelmet. A „J'ai chassé la lièvre” (nyúlra vadásztam) helyett a sokkal tömörebb, magyarosabb, hangulatában is odaillőbb szót találta meg Illyés. Más alighanem nem ezt a szót használta volna. „A költő-műfordító végső soron egész költői életművével áll jól a fordításaiért” – mondja Nemes Nagy – Illyés hol „természetes pontossággal, hol merész ugrással” fordít, de mindig hű marad az eredeti vershez.

Nagyon hasonló a *Parasztasszonyok a városban* című vers, ahol a „megehül” szó tökéletesen illik a vers népies-vidéki hangulatába, és egy szóban felidézi a téli hideg és nélkülözés minden konnotációját.

Jönnek esőben-sárban a hegyről, hol a gallyak
hegyét eszi az állat, ha nagyon megehül;
fehérkesztyűs kezük mered esetlenül;
büszkén mint jó ekék, és biztosan haladnak.

Illyés fordításaiban mindig ott van a természetes magyarosság mellett a meghökkenítő, többletjelentéseket hordozó szóválasztás, a dinamikát, nyugtalanságot sugalló szókapcsolatok, metaforák. Frénaud *Ész istennője hatalmas alakzat* című versének fordításában is találhatunk jellegzetesen illyési kifejezéseket. A vallásos-jelképeket, bibliai történéseket és hangulatokat bőven tartalmazó versben ellentmondásos hangulatokat idéznek fel az ilyen megfogalmazások, mint „Szeretetet páráll a mindenség feléd, nép”; „ízes, jó győzelmeim büzlő fölböfögése”; vagy „Gyárák népe, ti, kinek egén a szipoly zsíros bendője a felhő!”. Hasonlóan érdekes a „petyhüdt bátya” vagy a „tündér diadalok” is – ízesen illyési, mégis illeszkedik a francia vers forradalmi hangulatába.

Illyés Mallarmé verseiből is fordított, mint mondta, „megpróbáltam áttenni magyarra, mégpedig úgy, abban a bonyolultságban, ahogyan ő tudatosan megírta a verseit”.⁴⁸ S még itt, a talányos, végsőig megszerkesztett versben is felfedezhetjük Illyés jellegzetes szóválasztását: „Konok kemény remény keserves búja rág / vágyom a keszkenők utolsó búcsúját!” (*Tengeri szél*). Ki más merné itt azt a szót leírni, hogy keszkenő?

A műfordítások egyik legérdekesebb része az Éluard-válogatás. A költő, aki Illyés szerint „egy agyoncifrázott, agyonbonyolított költészetbe vitte vissza a keresetlenséget”,⁴⁹ nem bizonyult könnyű műfordítói feladatnak.

Ahogy a fordító írta, egy magyar Éluard-kötet „nem ígérkezik minden sorával hamaros és azonnali élvezetnek”.⁵⁰ Az *1936 november* című vers a nehezen értelmezhető, a jelentések csúsztatásával játszó költemények közé tartozik, melyet igazán lefordítani nem lehet, csak a vers értelmezését adni, Illyés tehát itt maga is egy lehetséges értelmezést ad.⁵¹ A következő részletben a magyar vers az eredetivel ellentétben sokkal szabadabb, asszociatívabb képekben fogalmaz, s a 4-6. sorban⁵² egy olyan értelmezést ad, amely inkább eljátszik a politikai jelentéssel is bíró – ám a jóra törekvés jelentést a maga távoli módján szintén megjelenítő – „jobbratörés” szóval, minthogy a vers eredeti jelentését adná vissza. A kétértelmű fogalmazásmód nem engedi eldöntenünk, hogy a politikai baloldal jobbra törekvése, vagy a jobboldal előretörése szörnyű; az ilyen „játékokban” Illyés költői és nyelvművészei nagysága mutatkozik meg.

Ville en baisse océan fait d'une goutte d'eau sauvée	Tenger-apályú város utolsó cseppnyi szabad óceán
D'un seul diamant cultivé au grand jour	Napfényben köszörülődő ritka gyémántkövünk
Madrid ville habituelle à ceux qui ont souffert	Madrid beh ismerős vagy azoknak akiket
De cet épouvantable bien qui nie être en exemple	Meggyötört ez a szörnyű jobbratörés kiket
Qui ont souffert	Azért gyötör kín és nyomor
De la misère indispensable à l'éclat de ce bien	Mert másként az a jó talán föl sem ragyog
Que la bouche remonte vers sa vérité	Induljon meg a száj igaza vissza-útján
Souffle rare sourire comme une chaîne brisée	Mozdulj ritka mosoly ahogy rablánc törik
Que l'homme délivré de son passé absurde	Lerántva képtelen múltja nyűgét az ember
Dresse devant son frère un visage semblable	Testvérei elé rokon arcot emeljen
Et donne à la raison des ailes vagabondes.	S adjon az értelemnek csapongó szárnyakat.

Az idézet felszólító módú második felében ismét egy illyési hiba található: az „induljon meg a száj igaza vissza-útján” kifejezés helyesen „a száj újra

emelkedjen fel a maga igazához” lenne – a vissza-út valami negatívát sugall, jelentésével nem illik a versbe. Illyés bátran értelmez, ha több jelentésből kell választania, ám úgy tűnik, helyenként többre tartja azt, amit költői szemével ő lát bele a versbe annál, ami valóban – szövegszerűen – benne van. A költői szenvedélyt ő sem tagadhatja meg.

Szintén Éluard verse a *Langage des couleurs* (magyarul *A színek szava*), amelyben megfigyelhetjük Illyés jellegzetesen sűrítő, a jelentéseket összevonó szerkesztésmódját. A „misère subsiste” nála „konok nyomor”, a „j’espère et je m’irise” „szívárványlón remélek”, a „se prolonge” jelentés kimarad, a „clarté” „sugarában” lesz, az „érige” pedig megmarad az egyszerű „emelem” jelentésben. A francia szó alapvetően „templomot emel” vagy „szobrot állít” értelemben használatos, ez a magyarban csak közvetetten jelenik meg. A vers összességében mégis egységes hatást kelt, az eredeti szöfűzését, jelentését és hangulatát jól visszaadja:

D’un côté de mon coeur la misère subsiste	Szívem egyik felén a konok nyomor áll
De l’autre je vois clair j’espère et je m’irise	A másik csupa fény szívárványlón remélek
Je reflète fertile un corps qui se prolonge	Termékeny tükrözés vagyok a testemé
Je lutte je suis ivre de lutter pour vivre	Küzdök mámorosan hogy a létért küzdhetek
Dans la clarté d’autrui j’érige ma victoire	Mások sugarában emelem diadalmam

Érdekes gondolatok, nyugodt, mégis nyugtalanító asszociációkat ébresztő képek jellemzik Jean Follain *Kuvik* című versét. Ilyés műfordítása itt is meghökkenítő szavaival, érdekes szóválasztásaival tűnik ki. A régies „méc” szó mellett rendkívül hatásos a „kikortolyja” is, amely hosszúságával, tárgyilagosságával erősebb, mint a francia „kiissza” (boit) igéje, s az utolsó sorban az „éclairant” megfelelőjeként szereplő „fénytrető” is sűrítő szemléletességével győzi meg az olvasót. Pontatlanságnak tűnik ugyanakkor, hogy a „bête” (állat) helyett „madár” (s kisebb mértékben, hogy a „szűz” helyett „szűzi”) áll.⁵³ A „bête” a *Jelenések könyvében* leírt szörny (a magyar *Biblia* fenevada), a franciában *La bête*, amely az Antikrisztus megtestesítője – ez a nem elhanyagolható jelentés egyszerűen eltűnt a fordításból. Ez adna

a versnek ugyanis egy misztikusabb, mélyebb olvasatot (egyértelműen efelé mutat a vers kezdete, a babonákat, népi hiedelmeket idéző „mondják hogy”). A francia effraie (kuvik) szó egy vészjósoló, ijesztő kiáltású madár (az „effrayant” a franciában „rémítőt” jelent), amely romokban, templomtornyokban lakik; másik neve chouette religieuse,⁵⁴ vagyis „vallásos bagoly”. A magyar vers azonban így is jól sikerült fordítás, csak dimenzióiban kevesebb, mint az eredeti – egy kedves vidéki mese lesz belőle:

On dit que l'effraie	Mondják hogy a kuvik
boit l'huile aux lampes du sanctuaire	kikortyolja a falusi templomokban
dans les églises du village;	a sekrestye mécszeiből az olajat
elle entre par le vitrail brisé	bemegy a kitört ablakon
dans ces heures de nuit	az éji órák idején midőn
quand les bons et les violents s'endorment	szelídek durvák egyként alszanak midőn
quand l'orgueil et l'amour s'épuisent	szeretet és gőg egyként elcsitul midőn
quand le feuillage rêve.	szunnyad a lomb.
La bête réchauffe son sang	Fölmelegíti a vérét a madár
avec l'huile éclairant et vierge.	a fénytretjő szűzi olajjal.

Robert Burns verse, *Az Ayr hídjai* fordítása méltó feladat volt Illyésnek. A skót költő népies, nyersebb verselése közel állt hozzá, s itt is kihasználhatta fölényes nyelvi képességét. A vers egy szakaszában az „ütetnyi” szót használta, amely „egy tűzcsiholáshoz elegendő taplót” jelent, de elég könnyen érthető, hogy „keveset” jelent. A jelzett sor – bár nagyon jól belesimul a magyar fordításba – műfordítói szabadosság, melyet a betoldott „parasztin szólva” leplez; az eredeti „In plain braid Scots hold forth a plain braid story” annyit tesz, hogy „egyszerű skót nyelven mond el egyszerű történetet.” A versszakban találó a „paraszti” és a brit kocsmák világát idéző „pintes” használata is.

Férfi, méltó hazája fénye lenni,
parasztin szólva, nem kell itt ütetnyi,
mert pintes mellé s tanácsházba immár
nem takarékos, józaneszű polgár ül,

de mihaszna, szélhordta *nemes*,
ki országot, világot tönkretesz

Shakespeare: *Coriolanus*

Illyés Gyula 1954-55-ben részt vett az új Shakespeare-összkiadás munkálataiban: tagja volt a szerkesztőbizottságnak. Munkája során a klasszikusok (Arany, Petőfi, Vörösmarty) kultuszát élte: a klasszikus fordítások javításának, átigazításának legnagyobb harcosa volt. „Óriási szolgálat Vörösmartynak, Petőfinek, hogy az ő fordításuk lesz az örök magyar Shakespeare. Igenis legyen végre használható, egészséges, jó a fordítás. A kiadásnál ne filológusokra gondoljunk, de diákokra, munkásokra, akik Shakespeare-t akarják élvezni, nem az irodalom körüli pletykát.”⁵⁵ A politika ekkortájt nagyon beszűrődött a napi munkába: Illyésnek néhány arra vonatkozó megjegyzése is volt, hogy a „munkás és paraszt” olvasók mit értenének meg. Ezért egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a régi klasszikus fordításokat át kell javítani. Filológiai oka is volt. „A zseniket ne a hibáikban tiszteljük” – tette hozzá.

A megbízást Szabó Lőrinc és ő maga kapták meg: Szabó Lőrinc a *Lear királyt* és a *Julius Caesart*,⁵⁶ a Petőfi-könyvet is jegyző Illyés a *Coriolanust* retusálta. Mindkét költő alaposan átvizsgálta és kijavította a drámafordításokat, majd a szerkesztőbizottság döntése alapján vagy elfogadták, vagy elutasították az ő javításait. A *Coriolanus* szövegében mintegy 280 javítást sorol fel az 1955-ös kiadás jegyzete. Illyés javításaira nem lehet panasz: javítja a Petőfi korára jellemző szócsonkításokat, mint tudotokr' adom, gabna, től', rá'dás, sergem stb., apróbb kiegészítéseket tesz, hiányzó sorokat pótol, illetve javít néhány olyan szót, amely ma már mást jelent, mint Petőfiéik korában: a „bebalzsamozni” így lett „írral kenetni”, a „viszály” „balszerencse”. Olyan helyek is voltak, ahol Petőfi eredeti megoldása nemhogy elfogadható, de jobb:

Petőfi: Rendén haladjatok, / Hogy, mint szokás, pártok ne keljenek, s
nagy / Rómánkat el ne döntsék fiai.

Illyés: Rendes per útján / Járjatok el, nehogy – népszerű! – pártharc /
Támadjon s római sarcolja Rómát.

Mikor a klasszikus fordítások kiadása már elindult a maga útján, Illyés hátradőlt, és azt mondta: „Sándor hálás lesz még nekem ezért a túlvilágon”.⁵⁷

Bizonyára hálás, hogy azóta is minden Shakespeare-kiadásban ő szerepel, de az is bizonyos, hogy a drámát azóta alig állították színpadra, s a modern előadásokban inkább **Eörsi István** fordítását használják. Az bizonyos, hogy a *Bánk bánt* is erőteljesen átigazító Illyés megnyilvánulásai sokszor visszatetszőek,⁵⁸ főleg ha tudjuk, hogy a *Nyitott ajtók* bevezetésében (1963-ban) a következőt írta: „*Hamlet*-, *Coriolanus*-, *Lear*-fordításunk állja az időt, s öregedésük is javukra lesz, azzal is az eredetihez simulnak”.⁵⁹ Itt nyilvánvalóan már a saját maga által már javított szövegre, nem az eredetire gondolt.

Összefoglalás

Sok mindent elmondtunk Illyés Gyula műfordításairól, s a végső kép leginkább azt mutatja, hogy Illyés igen jó műfordító volt: hibái ellenére, mesterségbeli tudása révén mindig jó magyar verset „hozott össze”. Ehhez hozzátehetjük, hogy helyenként bámulatosan jól elkapta a vers jelentését: megvolt benne a költőnek az a képessége, mellyel a szavak, hangok mögött meghúzódó „második” tartalomra is rá tud hangolódni.⁶⁰ Fordítása mindig magyar: számára fontos a versmondattérsége, ennek egészségéért áldozatra is hajlandó, s – ahogy Nemes Nagy Ágnes írta, „a mondat természetességét tűzből-vízből kimentti”.⁶¹ Illyés szóválasztásai, lexikai tudása, műfordítói *trouvaill*e-ai párjukat ritkítják. A teljes magyar szókincs a kisujjában van, ő pedig kísérletező kedvű, alkotó műfordító, akit a száraz filológia helyett sokszor a sajátos illyési ihlet irányít.⁶²

„Illyés Gyula *latinos* szelleme” közel állt ahhoz, amit az új fordítói eszmény megkívánt – írja Kenyeres Zoltán,⁶³ s mi is hozzátehetjük, hogy érett, nagy fordítói művészet volt az övé. Nem kerülhetjük meg azonban azt, hogy a nyelvtudással lehetek gondjai – mint az elemzések során láthattuk, sokszor félreértett (illetve sajátos értelmezett) mind francia, mind angol verseket. Adódik a feltételezés, hogy Illyés „közel anyanyelvi szintű” franciatudása csak legenda, hogy ezt olyan kortárs írta róla, aki maga nem tudott franciául. Feltehetően jól beszélt, de az élő francia nyelvtől nagymértékben különböző irodalmi írott nyelvben mintha nem lett volna olyan magabiztos a tájékozódása; bár ezt sosem írta meg róla senki, ugyanúgy nagyokat hibázott, mint bármelyik másik műfordító. Illyést a mai napig körülengi az érinthetlenség mítosza, az, hogy nagyon sok mindent nem akartak, nem mertek leírni róla a kortársai; már életében kultusza volt, egyszemélyes intézmény volt a magyar irodalomban. Ám ha csak műfordításait olvassuk, megállapíthatjuk, hogy ott van a helye a legnagyobbak között.

Jegyzetek

¹ Jelen tanulmányban is csak néhány interjúra és rövid esszére támaszkodhatunk.

² Földes 1986:27

³ Földes 1986:46

⁴ Földes 1986:86

⁵ Földes 1986:45

⁶ Földes 1986:665

⁷ Földes 1986:668

⁸ Illyés 1975:350

⁹ Illyés 1975:353

¹⁰ Illyés 1975:351

¹¹ Illyés 1975:548

¹² A korai fordításoknak külön tanulmányt kellene szentelnünk. Sajnos problémát jelent az is, hogy Illyés műfordításait a gyűjteményes kötet a versek keletkezésének sorrendjében közli, így semmit sem tudhatunk meg a műfordító fejlődéséről.

¹³ Kenyeres 1974:330

¹⁴ Illyés 1975:352

¹⁵ *La poésie chinoise*. Séghers, Párizs, 1957.

¹⁶ Illyés emiatt alaposan félre is értette a kínai költészetet. Egy helyütt azt írta, hogy „a kínai vers kötelező nyelve oly finom, hogy már-már finomkodó” (Illyés 1975:269). Erről azonban közvetlenül nem szerezhetett tudomást. Salát Gergely sinológus szerint több fordító (pl. Weöres Sándor, Nagy László) úgy dolgozott az 1950–60-as években, hogy sinológusok – elsősorban Tókei Ferenc és Csongor Barnabás – készítettek a kiválasztott versekről egy nyersfordítást, jegyzetekkel együtt, ezt a költők versbe öntötték, majd a sinológusok összevetették az eredetivel. Ezzel a módszerrel költőileg remek és filológiai is pontos fordítások jöttek létre. Illyés versei azonban a kínai eredetivel nem találkoztak, utólag sem ellenőrizték őket. (Salát Gergely sinológus szíves közlése.)

¹⁷ Illyés 1975:270

¹⁸ Illyés 1975:268

¹⁹ Li Taj Po verse. <http://www.chinese-poems.com/lb4t.html>. (2012. jún. 28.)

²⁰ Rónay 1958:498

²¹ <http://www.chinese-poems.com/lb4t.html> (2012. jún. 28.)

²² <http://wengu.tartarie.com/wg/wengu.php?no=233&l=Tangshi#p13n1>. (2012. jún. 28.)

²³ Sós 1958:8

²⁴ Lukácsy Sándor szerint azért állt közel Illyéshez a kínai költészet is, mert az is „népi a régiségben”. Lukácsy 1964:455.

²⁵ Sós 1958:8

²⁶ Csongor 1958:256

²⁷ Rónay 1958:499

²⁸ Rónay 1958:497

²⁹ Rónay 1958:498

³⁰ Csongor 1958:259

³¹ Csongor 1958:256

³² Csongor 1958:255

³³ Rónay 1973:31

³⁴ Rónay 1973:33

³⁵ Rónay 1973:35

³⁶ Rónay 1973:36

³⁷ Lukácsy 1964:454

³⁸ Lukácsy 1964:455

³⁹ Lator 1974:1237

⁴⁰ Lator 1974:1237

⁴¹ Lator 1974:1238

⁴² Lator 1974:1239

⁴³ Földes 1986:667

⁴⁴ Kenyeres 1974:362

⁴⁵ Rónay 1973:39

⁴⁶ A szóra Fodor mutat rá tanulmányában: Fodor 1974:1240

⁴⁷ Nemes Nagy 1974:1236

⁴⁸ Tüskés 1983:180

⁴⁹ Illyés 1975:9

⁵⁰ Illyés 1975:28

⁵¹ Idevág Ferenczi László – nem ezzel a verssel foglalkozó – megjegyzése, miszerint a fordító Éluard „egyik lehetséges magyarázatát adja.” (Ferenczi 1998:148) Valóban, nagyon nehéz – itt és máshol is – megállapítani, hogy hibás fordításról vagy sajátos költői koncepcióról van szó.

⁵² Ez az én olvasatomban a következő: „akik szenvedtek / a rettenetes jótól, mely megtagadja, hogy példává legyen, / akik szenvedtek / az elkerülhetetlen gyötrelemtől, mellyel a jó kitörése/ragyogása jár”.

⁵³ Mediterrán országokban általában nem ásványi, hanem növényi olajakat használnak, s ezek az olajok nem „szűzies” hanem „szűzek”. Ez a fordítás értéken nem ront.

⁵⁴ <http://www.cnrtl.fr/definition/effraie> (2012. júl. 7.)

⁵⁵ Szele 2008:170

⁵⁶ Erről bővebben lásd: Szele 2007

⁵⁷ Szele 2008:173

⁵⁸ Illyés 1952-es naplójában még azt írta, hogy a klasszikus alkotásokhoz tilos hozzányúlni. Ezt 1955-re úgy módosította, hogy a fordítások nem eredeti alkotások, azokat lehet javítani. 1976-ban pedig elkövette a „mérényletet”, és átírta Katona alkotását – az új változatot Gajdó Ágnes és Bécsy Tamás is élesen kritizálta.

⁵⁹ Illyés 1975:352

⁶⁰ E. Fehér 1963:7

⁶¹ Nemes Nagy 1974:1237

⁶² Több kortárs utalt arra, s Illyés maga is elismerte, hogy az emberek lobbanékony, önuralmát hamar elvesztő típusához tartozik; Szabó Lőrincsel, Kálnokyval, Vassal ellentétben az ő műfordítói készletében kevésbé kapott helyet a gondos szövegértelmezés, a filológiai fegyelem. Felmerül a kérdés, hogy vajon mi magyarázza a hatalmas felfogásbeli különbségeket az angol és a francia (újlatin) versek fordítói között?

⁶³ Kenyeres 1974:338

⁶⁴ A kritika adatai a „spenótban” helytelenek: mind az évszám, mind az oldalszám hibás.

Irodalomjegyzék

CSONGOR Barnabás: Illyés Gyula kínai versfordításairól. In: *Kortárs* 1958/8. pp. 255-260.

E. FEHÉR Pál: Illyés, a műfordító. In: *Élet és Irodalom*, 1963/41. p. 7.

FERENCZI László: Törédek a fordításról. In: Kabdebó et al. (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus, Budapest, 1998. pp. 146-153.

FODOR András: A műfordító Illyés Gyula és Kelet-Európa. In: *Nagyvilág*, 1974/8. 1239-1241.

FÖLDES Anna (szerk.): *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

GAJDÓ Ágnes: Szentségtörés vagy plasztikai műtét? (Illyés Gyula Bánk bán-átigazításáról). In: *Új Dunatáj*, 1999. március. pp. 29-39.

ILLYÉS Gyula: *Iránytűvel. II. kötet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

ILLYÉS Gyula (ford.): *Kínai szelence*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1958.

ILLYÉS Gyula (ford.): *Nyitott ajtók. I-II. kötet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

KATONA Jenő: Illyés Gyula versfordításai. In: *Könyvtáros*, 1963/8. pp. 685-686.

KENYERES Zoltán: *Gondolkodó irodalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

LATOR László: Illyés Gyula Horatiusai. In: *Nagyvilág*, 1974/8. 1237-1239.

LUKÁCSY Sándor: Illyés Gyula műfordításai. In: *Nagyvilág*, 1964/3. pp. 454-456.

NEMES NAGY Ágnes: Kék völgy. In: *Nagyvilág*, 1974/8. 1235-1237.

RÓNAY György: *Fordítók és fordítások*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973.

RÓNAY György: Kínai szelence. In: *Vigília*, 1958/8. pp. 497-498.

SÓS Endre: Mi van a Kínai szelencében? In: *Magyar Nemzet*, 1958. júl. 6. p. 8.

SZELE Bálint: *„Társalogni avval, aki bölcs” – 11 Shakespeare-interjú*. Ráció Kiadó, Budapest, 2008.

SZELE Bálint: Vörösmarty Mihály találkozása Szabó Lőrincével: a Julius Caesar és a Lear király 1955-ös szövege. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2007/1-3. pp. 118-130.

TÜSKÉS Tibor: *Illyés Gyula*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

